

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Februari 1967

Jaargang 66 / Aflevering 1

Met Nieuwsbulletin Aflevering 2

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;

*Redactie-secretaris Drs. R. Bruning, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg*

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:

Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;

*Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolbaas, Drs. R. C. Hekker,
Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll,*

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

*afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;*

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

J. A. BRONGERS

Een kistje met een combinatieslot uit de middeleeuwen

Blz. 1

P. L. DE VRIEZE

De restauratie van de hervormde kerk te Wons in Friesland

Blz. 5

Boekbespreking

Blz. 11

EEN KISTJE MET EEN COMBINATIESLOT UIT DE MIDDELEEUWEN

DOOR

J. A. BRONGERS

In de schatkamer van de St.-Servaaskerk te Maastricht bevindt zich een middeleeuws kistje dat opvalt door het merkwaardige slot dat erin gemonteerd is. De bedoeling van dit opstel is een beschrijving te geven van dit slot en van enkele problemen die ermee samenhangen.

Het kistje

Het ivoren kistje bezit een vlakke voor- en achterkant. De zijwanden zijn vrij sterk gebogen. Het deksel is gewelfd, terwijl de bodem vlak is. Het is versierd met verguld metaalbeslag. Het is voor de laatste maal beschreven in: De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg¹. Merkwaardigerwijs staat het kistje op de bijbehorende afbeelding met de achterzijde naar de beschouwer afgebeeld, zodat het slot onzichtbaar is. Een prachtige gekleurde afbeelding met korte beschrijving kan men vinden in de kalender van de Staatsmijnen van 1963². Het kistje is hier met de slotzijde naar voren gefotografeerd.

In beide beschrijvingen spreken de auteurs het vermoeden uit dat het kistje in Sicilië gemaakt is of tenminste dat er oosterse invloeden zijn. De datering is 13de eeuw, volgens Timmers begin 13de eeuw. Over de aard van het materiaal van het beslag is minder overeenstemming. In de Geïllustreerde Beschrijving¹ wordt het verguld koper genoemd terwijl de kalender van de Staatsmijnen in het onderschrift van de afbeelding verguld brons aangeeft. Elders in de kalender wordt het echter verguld zilver genoemd.

Het kistje bevatte een reliek, tegenwoordig is het leeg. Over de vraag welke reliek dit was verschillen de Geïllustreerde Beschrijving en de *Antiquités sacrées*³ van mening.

¹ De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg. Eerste stuk: *De monumenten in de gemeente Maastricht*, derde aflevering, Den Haag 1935, 423 en 424, afb. 392.

² J. J. M. Timmers, *Kultuurschatten in Limburg, Romaanse kunst*, Kalender voor 1963 van de Staatsmijnen in Limburg.

Het slot is een combinatieslot, d.i. een slot dat niet met een sleutel doch met een knop geopend en gesloten wordt⁴. Om te voorkomen dat daartoe niet gerechtigden het slot kunnen openen zijn naast de bedieningsknoppen (tekstfiguur: a) vier pijlvormige knoppen op de slotplaat aangebracht, die op een bepaalde wijze ingesteld moeten worden om het slot te laten werken. Het is een voorbeeld van wat wij nu een letter- of een cijferslot noemen.

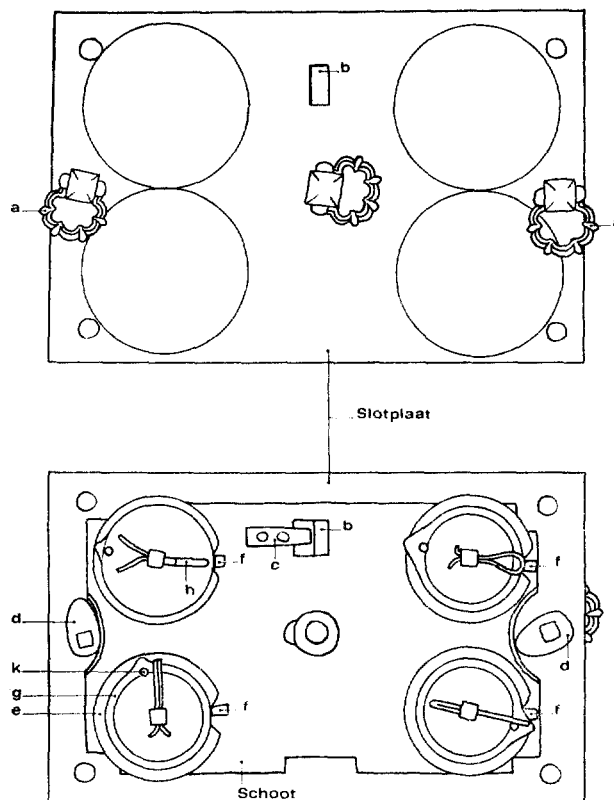
Aangezien ons een dergelijk vroeg type geheim slot in West-Europa niet bekend was, leek het gewenst op een of andere wijze achter de inwendige constructie ervan te komen. In eerste instantie werd eraan gedacht een röntgenfoto te maken. Toen wij het kistje echter nader onderzochten met toestemming van de heer J. L. A. Brouwers, de conservator van de Schatkamer, bleek dat het gehele slot gemakkelijk en zonder het kistje te beschadigen los te maken was. Alle door ons gewenste technische details konden op deze wijze bestudeerd, gefotografeerd en getekend worden. Voor zijn welwillende medewerking en belangstelling danken wij de heer Brouwers zeer. De heer J. Ypey was zo vriendelijk de foto's en tekening te maken, terwijl hij tevens tot de technische discussie bijdroeg.

Beschrijving van het slot en zijn werking

Aan de voorzijde van het kistje bevindt zich de sluiting bestaande uit een slotplaat (afb. 1), bevestigd aan het kistje, waarachter zich het mechaniek bevindt en een aan het deksel scharnierend bevestigde metalen lip waaraan een recht-hoekig oog vastzit dat kan vallen in een opening (b) in de slotplaat. Het is een sluiting uiterlijk

³ Fr. Bock en M. Willemsen, *Antiquités sacrées conservées dans les anciennes collégiales de S. Servais et de Notre-Dame à Maastricht*, Maastricht 1873, 150-152, afb. 23.

⁴ Vincent J. M. Eras, *Sloten en sleutels door de eeuwen heen*, Dordrecht 1941, 12.

Schematische voorstelling van het slot.

van een type dat ook gebruikelijk is aan hedendaagse reiskoffers.

De afmetingen van de slotplaat zijn 14.5 x 9.5 cm. Op de slotplaat bevinden zich vier pijlvormige knoppen omgeven door een cirkelvormige schaalverdeling waarin de codetekens geplaatst zijn, waarvan men de waarden moet kennen om het slot te kunnen openen. Het openen en sluiten van het slot geschiedt met twee knoppen (a) respectievelijk links en rechts ter halverhoogte in de slotplaat gemonteerd. Deze bedieningsknoppen (a) zijn voorzien van gegoten metalen lusvormige handgreepjes. Een dergelijke knop bevindt zich ook in het snijpunt der diagonalen. Voor de werking van het slot vervult deze laatste knop geen functie.

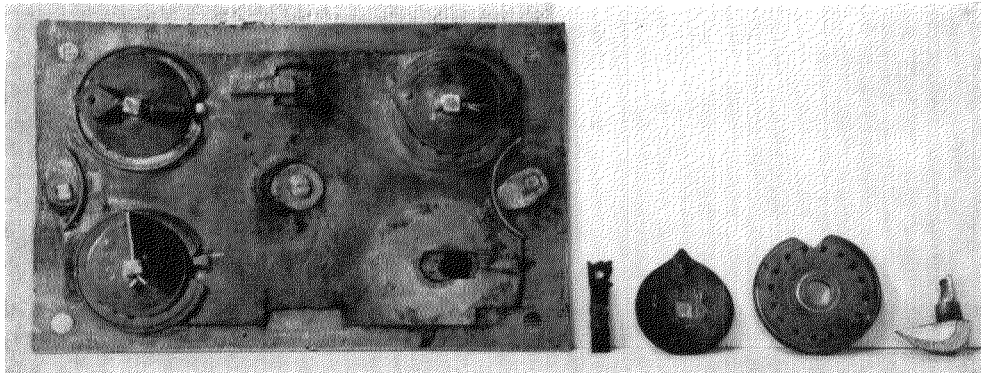
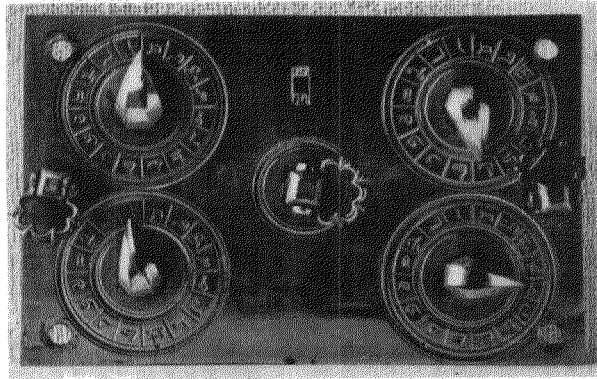
De sluiting van het slot geschiedt doordat achter de slotplaat door het oog van de lip een metalen plaatje (c) geschoven wordt (afb. 4, 5 en 6). Dit metalen plaatje zit geklonken aan een grote metalen plaat, die men kan beschouwen als de schoot van het slot. Deze schoot wordt verschoven door twee excentrieken (d) in de vorm

van twee ovale plaatjes metaal bevestigd aan de bedieningsknoppen. De geheime sluiting werkt nu zodanig dat deze schoot onbeweegbaar wordt gemaakt door de vier pijlvormige knoppen met de vier ronde blokkeerschijfjes (e) die ermee op één as bevestigd zijn. Aan de schoot zitten 4 pinnen (f) die in de „gesloten stand” de omtrekken van deze ronde schijfjes metaal raken. Op één plaats echter zit er een inkeping in de schijfjes. Als nu de vier ronde plaatjes zo gedraaid worden met de pijlvormige knoppen dat de vier inkepingen tegenover de vier pinnetjes staan, is het mogelijk de schoot met de linkerbedieningsknop (a) te bewegen en daardoor te openen.

Een bijzonderheid is nog deze (afb. 2): als de code uitgelekt is, dan kan men een nieuwe code instellen door de splitpen (h) te verwijderen en het cirkelvormige plaatje (e) te verdraaien ten opzichte van de pijlvormige knop. De gaatjes aan de omtrek dienen ervoor het plaatje weer te fixeren ten opzichte van de pijlvormige knop met behulp van een meeneemplaatje (g) met pin (k).

EEN KISTJE MET COMBINATIESLOT

Afb. 1. Het slot van voren.
(Foto Rijksd. Oudh. Bodemonderzoek)

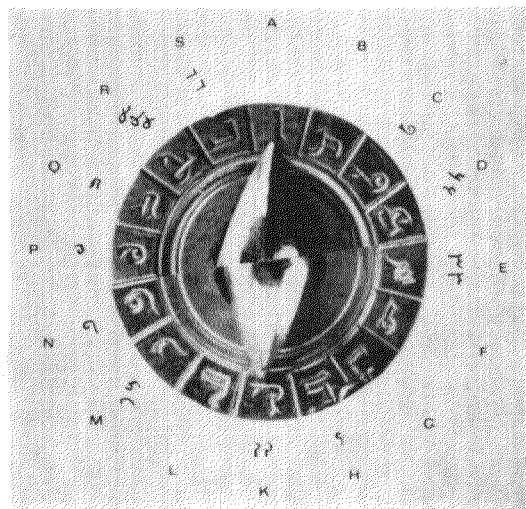

Afb. 2. Een van de blokkeerknoppen uit elkaar gehaald. V.l.n.r.: Het slot „geopend”. De splitpen (zie tekstfiguur: h). Meeneemplaasje (g) met vierkant gat en pin (k) (bij pijlvormige uitstulping). Blokkeerschijf (e) met inkeping, aan de rand de gaatjes om de code te verstellen, daartoe valt het pinnetje (k) van het meeneemplaasje in een van de gaatjes. Pijlvormige knop met as, waarop de beide plaatjes kunnen bevestigd worden met de splitpen; de as is gedeeltelijk vierhoekig om het meeneemplaasje te bewegen.

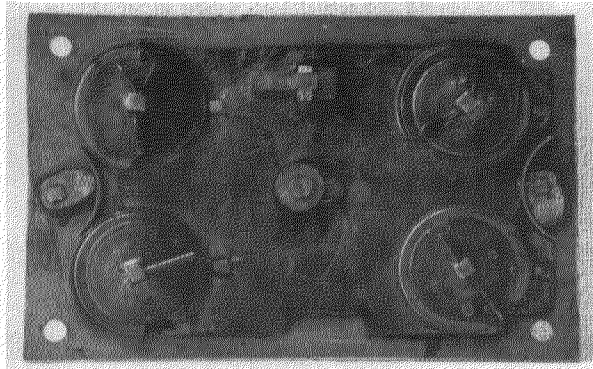
(Foto Rijksd. Oudh. Bodemonderzoek)

Afb. 3. De codetekens. Aan de rand overeenkomstige cijfervormen uit manuscripten. De kapitale letters verwijzen naar de Tabel. Het centrale gedeelte van de afbeelding is samengesteld uit de twee best reproduceerbare helften van de vier wijzerplaten.

(Foto Rijksd. Oudh. Bodemonderzoek)

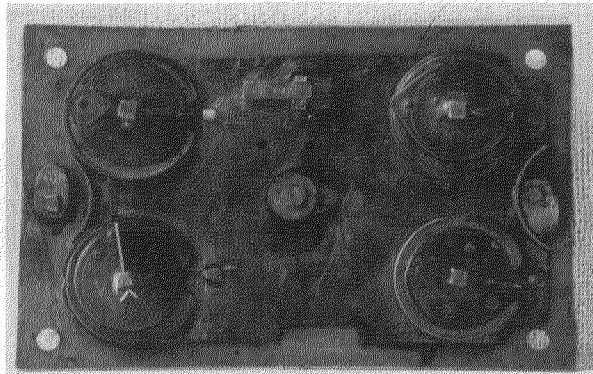

EEN KISTJE MET COMBINATIESLOT

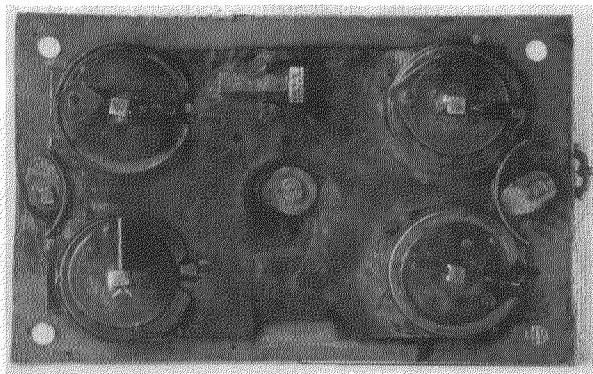
Afb. 4. Achterzijde van het slot in de „gesloten” en „geblokkeerde” stand.

(Foto Rijksd. Oudh. Bodemonderzoek)

Afb. 5. Het slot „gedeblokkeerd” en nog „gesloten”

(Foto Rijksd. Oudh. Bodemonderzoek)

Afb. 6. Het slot „geopend”.

(Foto Rijksd. Oudh. Bodemonderzoek)

Natuurlijk is het niet zo dat men een echte kluis heeft, de sluiting is meer een symbolische, men moet de code kennen of het kistje vernielen om de eventuele inhoud te zien.

Over de codetekens

Interessant van dit slot zijn, naast de technische constructie, de gebruikte codetekens. De beschrijving in de Geïllustreerde Beschrijving¹ spreekt van Oosterse lettertekens, Timmers² spreekt van een letterslot. Wij zijn echter van mening dat wij hier te doen hebben met primitieve vormen van Arabische cijfertekens. Iedere cirkel bevat zestien tekens. Afgezien van kleine variaties staan op overeenkomstige plaatsen van de omtrek dezelfde tekens.

De Arabische cijfers zijn in West-Europa in drie fasen ingevoerd⁵. De eerste twee fasen komen zeker vanuit Spanje, dat toen vrijwel geheel door de Arabieren beheerst werd. De eerste maal door Gerbert (de latere paus Silvester II) omstreeks 1000 na Chr. Het revolutionaire van deze cijfers en het bijbehorende rekensysteem werd toen nog niet begrepen. Het opvallende van de cijfers uit deze tijd is dat de „stokken” ervan vaak een schreef (een verbreding aan het uiteinde) bezitten, waarschijnlijk naar analogie van de Romeinse cijfers. Het grootste deel van de codecijfers van het slot vertoont nu dit kenmerk.

De tweede maal zijn omstreeks 1200 de Arabische cijfers weer in Europa ingevoerd, door vertaling van Arabische rekenboeken in Spanje, ditmaal inclusief de nul. Het bleef echter een aangelegenheid van de geleerde wereld van die dagen, pas in de 15de eeuw (de derde fase) wordt het door het volk geaccepteerd en voornamelijk door kooplieden gebruikt bij het bijhouden van hun boekhoudingen.

Hill⁶ heeft in tabelvorm de vroege Arabische cijfervormen met bronvermelding en datering (voor zover bekend) bij elkaar gezet. Hieraan ontlenen wij onze voorbeelden die wij aan de omtrek van de wijzerplaat hebben geplaatst met de datering (zie tabel en afb. 3). Bij Hill zijn de terzake dienende cijfertypen allen schreefloos (behalve C). De datering ligt bij de meesten rond 1200. De slotenmaker heeft door middel van de schreven een enigszins archaisch karakter aan de cijfers gegeven. Dat wij niet aan de eerste cijferinvasie mogen denken bewijst teken F.

Dit moeten wij ons inziens interpreteren als een nul met een streepje erdoor. Dit is in die tijd (13de eeuw) gewoon.

Op grond van de cijfertekens kunnen wij met de datering van Timmers „begin 13de eeuw” akkoord gaan. Dat enkele tekens in de tabel later gedateerd zijn, moeten wij, gezien het lacuneuze karakter van het materiaal en de enorme variabiliteit van de cijfers in die dagen, niet al te zwaar opvatten. Het gaat erom te laten zien dat de varianten, waaronder vaak draaiingen, voorkwamen.

De maker heeft overigens niets van het decimale karakter begrepen; hij deelt de wijzerplaat in zestienen. Waarom hij de 8 versmaad heeft, laat zich slechts raden. Hij had een stel geheimzinnige tekens nodig om zijn geheime slot nog beter te beschermen. Deze vond hij in de, slechts in beperkte kring (de geestelijkheid) bekende, Arabische cijfers. En slechts leden van de geestelijkheid waren gerechtigd tot opening van dit kistje, dat bestemd was om relieken te bewaren.

Consequenties

In verband met de suggestie dat het kistje van Siciliaanse makelij zou zijn, achten wij een juiste kennis van de gebruikte metalen en het type metaalbewerking bij de vervaardiging van dit kistje van groot belang. Wij konden enige niet vergulde slotdelen van het inwendige van het slot bestuderen. Deze zijn volgens ons bijna alle van messing⁷ gemaakt. Dit geldt ook voor de niet-verguldde achterzijde van de slotplaat. Wij vragen ons daarom af of het kistje niet gewoon samenhangt met de Dinanderie, de messing gietkunst uit het Maasdal of misschien met een metaalnijverheidscentrum in Noord-Frankrijk. Op eenvoudige wijze zou dan ook de aanwezigheid in Maastricht verklaard zijn. Via de kloosterschool van Reims en de in het begin van de 13de eeuw gestichte universiteit van Parijs zou de kunstenaar de Arabische cijfers hebben kunnen leren kennen. Daartegen schijnt te pleiten dat het slot is gemaakt van plaatwerk, dus door vijlen, zagen klinken en knippen gevormd. Deze techniek is in de Dinanderie niet gewoon. Het overige beslag is wel gietwerk. Dat slot en gietwerk kunnen samenhangen wordt bewezen door de gegoten lusvormige handvatten van de bedieningsknoppen en de voor de sluiting essentiële gegoten lip

in Europe, Oxford 1915.

⁷ Messing is een koper-zink legering; brons een koper-tin legering.

⁵ Karl Menninger, *Zahlwort und Ziffer*, deel II, Göttingen 1958.

⁶ G. F. Hill, *The development of arabic numerals*

met oog. Het zou interessant zijn om een overzicht te bezitten van de typen metaalbewerking die men bij het vervaardigen van de Dinanderie gewoon was te gebruiken.

Een belangrijk argument voor de oosterse (Siciliaanse?) afkomst van het kistje valt weg als men aanneemt dat de codetekens primitieve Europese vormen van Arabische cijfers zijn. Immers in de *Antiquités sacrées*³ schijnen de auteurs wel degelijk bij hun toeschrijving „Oosterse kunst” geleid door de inscriptie. Zij schrijven op p. 150 en 151: „Het ivoren kistje, afgebeeld in fig. 23, moet blijkens zijn buitengewoon rijke versiering en een viermaal herhaalde inscriptie (op p. 152 zeggen ze dat het Arabische letters zijn — J. A. B.) gerekend worden tot de Oosterse kunst”. Zij veronderstellen dat het kistje door de kruistochten hier gekomen is.

De auteur van de *Geïllustreerde Beschrijving*¹ zegt: „Italiaansch (Siciliaansch?). Sterke Oosterse invloeden”. Timmers² schrijft: „Vermoedelijk uit Sicilië”.

Mocht het kistje inderdaad door onafhankelijke kunsthistorische beschouwingen aan Sicilië toegewezen kunnen worden, dan wijzen wij hier op een Siciliaanse munt van de Noormannenkoning Roger II, waarop in Oostarabische cijfers (zie Karl Menninger, *o.c.*, p. 258) het jaartal 533 na de Hedschra (= 1138 A.D.) is aangebracht. De gebruikte 3 is van het type zoals in onze code is gebruikt. Dit bewijst echter niet dat het kistje een rol heeft gespeeld in het transport van de Arabische cijfers van Sicilië naar West-Europa. Daartoe zou dan o.a. eerst bewezen moeten worden dat het kistje zich al vanaf de 13de eeuw in de omgeving van Maastricht bevonden heeft.

Hoe het ook zij, van slot noch kistje zijn naar prof. Timmers mij vertelde op dit moment duidelijke parallellen bekend. Wij hopen dat deze publikatie er de aandacht voor wekt.

Tabel

De kapitale letters verwijzen naar de code-tekenen op afb. 3, terwijl in de tweede kolom de moderne cijfers staan. Tussen de haken geeft het Romeinse cijfer het nummer van de tabel bij Hill⁶ aan, het Arabische cijfer de regel in de betrokken tabel.

- A 1 is een cijfer van alle tijden, nagenoeg geen variaties.
- B 4 zie R
- C kan een 9 zijn; wij kozen deze variant wegens het bezit van de schreef. (I : 11), datering vermoedelijk 12de eeuw. 6 is natuurlijk evengoed mogelijk.
- D 5 (II : 3) datering rond 1200.
- E 3 (II : 5) datering eind 12de eeuw.
- F 0 Omdat het streepje niet vloeiend in de ronding overgaat, maar er als het ware tegenaan stoot, beschouwen wij dit als een 0, de combinatie 0 met een streepje erdoor komt gedurende de 13de eeuw voor.
- G 2 zie S.
- H 5 (II : 6) datering eind 12de eeuw.
- K 2 (II : 2) datering 1143.
- L Onbepaald, het kan een 6 of een 9 zijn.
- M 9 (II : 4) datering ca. 1200.
- N 6 (III : 8) datering 13de eeuw, na 1264.
- P 2 (II : 1) datering begin 12de eeuw.
- Q 7 (II : 4) datering ca. 1200.
- R 4 (II : 3) datering ca. 1200.
- S 2 (III : 3) datering 13de eeuw.

SUMMARY

A MEDIAEVAL BOX WITH A SECRET LOCK

BY J. A. BRONGERS

The author describes a mediaeval (thirteenth century) secret lock mounted on an ivory box, and explains its working. The code can be changed if the original setting becomes known to outsiders. The origin of the code symbols is discussed. In the author's opinion they are primi-

tive forms of Arabic numerals. The metal used in the construction of the lock suggests that it is a product of the Dinanderie. The object belongs to the collections in the 'Schatkamer' of the church of St. Servaas in the city of Maastricht, Limburg Province.

DE RESTAURATIE VAN DE HERVORMDE KERK TE WONS IN FRIESLAND

DOOR

P. L. DE VRIEZE

De middeleeuwse kerk

De hervormde kerk op de terp te Wons is niet de eerste op die plaats. Reeds in de 12de eeuw bevond zich hier een romaans kerkje, zoals bij de opgravingen van 1941 is komen vast te staan¹. Gezien de gevonden grote platte stukken tufsteen mag men redelijkerwijs aannemen dat dit eerste kerkje geheel uit tufsteen opgetrokken is geweest en behoord zal hebben tot de groep romaanse tufsteenkerkjes met half rond gesloten koor, waarvan er in Friesland en Groningen nog exemplaren voorkomen (Bozum, Oldenzijl). De fundamentresten van de toren doen vermoeden dat deze van baksteen is geweest en iets later dan de kerk gebouwd was. Uitgaande van de huidige opvatting dat de baksteenbouw in Groningen en Friesland omstreeks 1170-1180 ingang vond, zal de kerk uit de eerste helft der 12de eeuw gestamd hebben en de toren van \pm 1200 of iets later. De aan de noordzijde van de toreningang gevonden zeer grote zwerfkei wettigt het vermoeden dat de toren althans ten dele op zwerfkeien was gefundeerd. Ook tijdens de restauratie van 1961-'62 werd aan de noordzijde der huidige kerk een zwerfkei gevonden met een afgeplatte bovenkant, waarin zich een conisvormig gat bevond.

De afmetingen van de middeleeuwse kerk waren als volgt: het schip inwendig 21 x 7 m, de straal van het halfronde koor 3.50 m, terwijl de toren uitwendig 4.90 m in het vierkant was.

Oorspronkelijk heette de plaats geen Wons maar Wildinghe. In stukken van 1374 treft men de naam Woldens aan. Men heeft geopperd, dat hiervan de betekenis zou kunnen zijn: einde van het woud. De eerste naam leeft nog voort in de benaming van een der toegangswegen van Wons, de Wildingheweg. Het feit dat het wapen van

Wons (gemeente Wonseradeel) een hert vertoont kan er ook op wijzen dat hier in vroeger eeuwen bossen zijn geweest.

„Het wapen van Wonseradeel is een springend hert met gebroken hoorns, zynde 't zelve, zo men zegt, zyn' oorsprong verschuldigd aan zeker hert, 't welk uit de nabuurige bosschen opgejaagd, door de Ingezetenen deezer Grieteny, na 't breeken der hoornen, gevangen werd, welke, schoon beuzelachtige, zaak, weleer gewigtig genoeg werd geoordeeld om 'er een wapen van te neemen'”².

Bekend is dat in 1374 Hero Hayer grietman te Woldens is. Algra wijst er in zijn *De historie gaat door eigen dorp*³ op dat toentertijd de grietman in het moederdorp woonde. In dat geval zou de naam Woldens naast Wildinghe gebruikt zijn. Ook kan het zijn dat met Woldens de grietenij bedoeld is, maar waarschijnlijker is dat de plaats wordt aangeduid. Van de verschillende middeleeuwse nederzettingen, waaronder de terpen bij Hayum en Goyum, wordt door de bouw van de kerk Wons de belangrijkste. In de uitgave *Oudheden en Gestichten van Vriesland*, deel II, 35 (1723) wordt van Wons vermeld dat de kerk van Wons jaarlijks een bedrag aan de kerk van St. Jan te Utrecht moest betalen en dat er naast de pastoor een vicaris in Wons stond. Vermoedelijk werd deze vicaris betaald uit een zogenaamde prebende⁴.

Vondsten

Uit de middeleeuwse tijd zijn in Wons nog verscheidene overblijfselen tot ons gekomen. Bij het delven van een graf in 1940 en bij een systematische opgraving in 1941 werden er aan weerszijden met beeldhouwwerk versierde *fragmenten van rode zandsteen* gevonden⁵. In totaal

¹ *113de Verslag Friesch Genootschap* (1941), Dok-15de deel, Amsterdam 1786, 1ste stuk, 180.

³ Deel IV, Leeuwarden, 189-207.

² *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, kum 1942, 5.

⁴ L. J. van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland*, Leeuwarden, 1915, deel I, 178-180.

⁵ *112de Verslag Friesch Genootschap* (1940), Dok-kum 1941, 12-15.

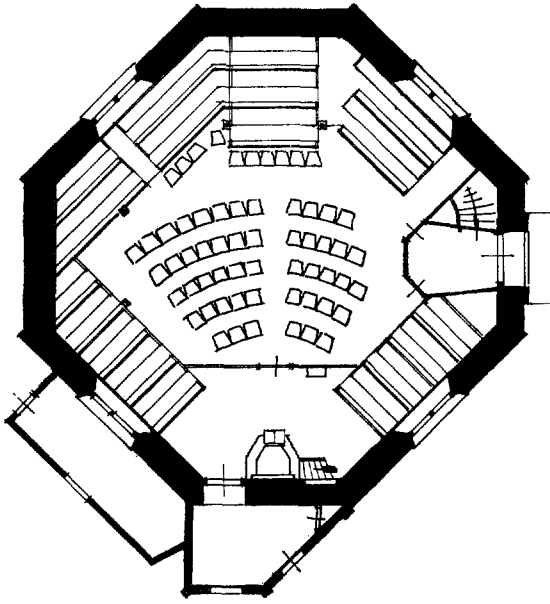

Fig. 1. Plattegrond voor de restauratie.

vond men drie stukken, waarvan er twee in het kerkmuseum te Janum en een in het Fries Museum te Leeuwarden staan opgesteld. Tot ieders verrassing werd bij het delven van een nieuw graf tijdens de restauratie in 1961 een vierde stuk gevonden, waarmee de reeks bijna compleet is. Aan de ene zijde is nl. in laag reliëf afgebeeld een rij apostelen, elk geplaatst onder een ronde boog, en van de twaalf ontbreekt er nog slechts een. De bogen vormen samen een doorgaand boogfries, gedragen door driedelige bundelzuiltjes met een eenvoudig kapiteel, dat eveneens vertikaal in drieën is gedeeld. De bovenrand der stenen is vlak, maar vertoont een „moet” van een dook; aangenomen moet worden dat deze vlakke bovenzijde afgedekt is geweest door een geprofileerde, overstekende zandstenen lijst. De onderzijde wordt gevormd door forse open spitsbogen, die blijkens de resten met „toten” versierd zijn geweest. Eén spitsboog correspondeert met een volle rondboog en twee halve rondbogen. Tussen elke twee spitsbogen staat een apostel ten voeten uit, met onder zijn (veel te) kleine voeten een initiaal. Te herkennen zijn o.a. de B van Bartholomeus, waarvan de bijbehorende figuur als attributen het boek en het mes draagt. Naast Bartholomeus staan vermoedelijk Jacobus de Meerdere

⁶ J. J. M. Timmers, *Symboliek en iconographie der Christelijke Kunst*, Roermond 1947, 943.

met een rol en Andreas of Philippus met een kruis. Op een ander stuk staat een P, waarboven Petrus met de sleutel is te herkennen; daarnaast zien we de voorstelling van de geboorte van Christus, een half liggende Maria met het kindje Jezus ingebakerd in haar armen, terwijl rechts boven de koppen van een ezel en een os te zien zijn. Volgens Bouvy gaat deze voorstelling geheel terug op romaanse ivoren. De rondboog boven Maria's hoofd verloopt hier in de voorstelling van de dierkoppen, zonder dat van een beëindiging kan worden gesproken; het kapiteel en de zuil ontbreken namelijk. Toch is dit een afsluiting van de reeks, want de steen vertoont aan de zijkant een sponning over de volle hoogte, hetgeen duidelijk op een aanhechting aan een muur of iets dergelijks wijst (afb. 7 en 8).

De voorstelling op het in 1961 gevonden stuk toont ons in het midden Johannes met de gifbeker waaruit een slang opsteekt. Dit beeld is ontleend aan de volgende legende: de heidense opperpriester van Ephese, Aristodemus, zou verklaard hebben te zullen geloven, wanneer de apostel een giftige drank zou drinken zonder daarvan schade te ondervinden. Dezelfde drank werd eerst te drinken gegeven aan twee ter dood veroordeelden, die onmiddellijk stierven. Johannes echter maakte het kruisteken over de beker en dronk het vergift daarna uit zonder nadelige gevolgen⁶. Onder de voeten van de Johannesfiguur staat de letter I of J afgebeeld (afb. 6).

De figuur rechts van Johannes kan Simon voorstellen gezien zijn attribuut dat op een zaagblad lijkt. De linker figuur lijkt met beide handen een zwaard vast te klemmen en zou Mattheus of Matthias kunnen voorstellen. De attributen geven veelal aan de werktuigen waarmee de apostelen gemarteld en gedood zijn.

Bij nadere beschouwing valt het op dat de hoofden der figuren veel te groot zijn ten opzichte van de lichamen; dit zou kunnen wijzen op het werk van een laat-romaanse beeldhouwer uit noordelijke contreien. Maar de spitsbogen aan de onderzijde doen toch eerder denken aan de 15de eeuw. Bouvy⁷ karakteriseert het werk als „een slap doorborduren op oude motieven door iemand die, hoewel archaïseerend, zich toch niet aan zijn eigen tijd wist te onttrekken, hetgeen het tweeslachtige karakter in het ornament verklaart”.

De keerzijde van de stenen laat een decoratie van meer plaatselijke aard zien. Het zijn in

⁷ D. P. R. A. Bouvy, *Middeleeuwse Beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*. Amsterdam 1947.

hoofdzaak bladornamenten met daartussen het Lam Gods met de kruisvaan, verder een maskerachtige kop temidden van krullende ranken en kruisbloemen (afb. 10). De keerzijde van het laatstgevonden stuk wijkt nogal van deze motieven af. Zij wordt vrijwel geheel in beslag genomen door de voorstelling van de intocht in Jeruzalem van Christus op een ezelin. Achter de ezelin is nog vaag een figuur zichtbaar, terwijl onder de ezelin een ezelsveulen, in klimmende stand tegen de spitsboog op, staat afgebeeld. Onderaan staat de hoofdletter I, die deze keer Jezus zal beduiden. Het linker gedeelte is weer gevuld met het bladmotief, daarmee aansluitend bij de andere stenen.

Merkwaardig is dat, behalve de zojuist beschreven zijde van de laatste steen, de stukken aan beide zijden zo gaaf bewerkt en bewaard gebleven zijn. Als gevolgtrekking ligt voor de hand dat zij een soort hekwerk hebben gevormd dat aan beide zijden zichtbaar was en dat werd afgedekt door een overstekend lijstwerk, waardoor slijtage tengevolge van er langs lopen of er tegen knielen onmogelijk was. Het laatstgevonden stuk met de afbeelding van Jezus' intocht aan de achterzijde en die van Johannes, de meest geliefde apostel, aan de voorzijde moet wel een centrale plaats in de oorspronkelijke conceptie hebben ingenomen.

Men vraagt zich af wat dit nu geweest kan zijn. Een zangertribune dwars door de kerk komt mij niet waarschijnlijk voor, aangezien deze zich over de volle breedte van de kerk zou hebben uitgestrekt, wat hier niet het geval geweest is zoals uit het volgende moge blijken. Uit de opgravingen van 1941 is gebleken, het is reeds vermeld, dat de voormalige 12de eeuwse tufsteenkerk inwendig 7 m breed was. Wanneer we nu uitgaan van 12 apostelen, elk gemiddeld 20 cm breed (blijkens de gevonden stenen), met een afsluitende geboortescène en mogelijk nog 1 of 3 afsluitende afbeeldingen, dan krijgen we in totaal $16 \times 20 \text{ cm} = 3.20 \text{ m}$ als maximale lengte. Het meest waarschijnlijke is, dat wij te doen hebben met een balustrade (cancelli) welke het halfronde (verhoogde?) koor afsloot van de kerkruimte; hierin moeten dan een of meer doorgangen geweest zijn. Het hekwerk is dan aan beide zijden zichtbaar geweest, hetgeen in overeenstemming is met de aan beide zijden bewerkte stenen fragmenten.

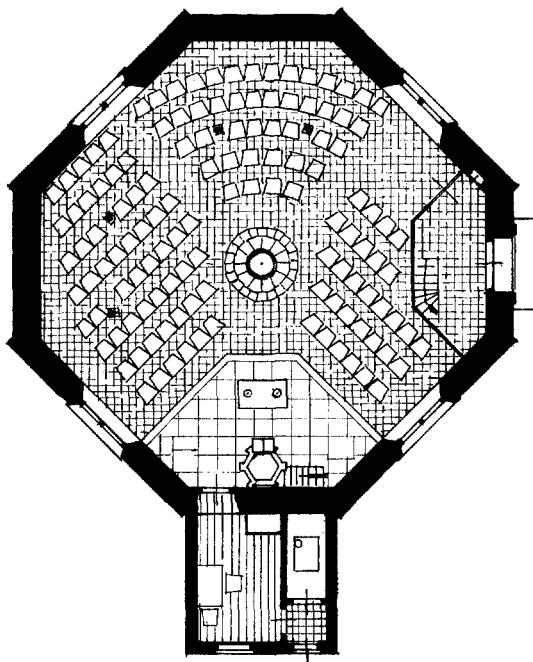

Fig. 2. Plattegrond na de restauratie.

Behalve de vondst van dit curieuzе beeldhouwwerk werden er nog andere overblijfselen uit oude tijden gevonden.

Een gave rode zandstenen *sarcofaag* met dek-sel, compleet met stoffelijke resten werd eveneens in 1961 bij het delven van een graf gevonden. Een nauwkeurige datering van deze kist is moeilijk te geven.

Volgens H. Martin⁸ werden deze gevaarten met hun bijbehorende loodzware deksels van de 11de tot de 13de eeuw uit diverse streken van Europa (o.a. Zwarte Woud, de Vogezes, de Haardt, de Pfalz, Odenwald en het gebied aan weerszijden van de Boven-Wezer) aangevoerd. Zij werden uit de groeven gehakt, geheel klaar gemaakt en dan per vlot of schip stroomafwaarts vervoerd naar het noorden. Aangezien de rode Wezer zandsteen via Bremen verhandeld werd, spreekt men nog steeds van „Bremer steen”.

Martin geeft voor de tot nu toe in Nederland gevonden sarcophagen (± 150 stuks) een indeling in vier typen. De hier gevonden kist behoort tot het derde type: zij vertoont een trogmodel, terwijl de hoeken aan de binnenzijde voorzien zijn van een hoekstaaf, als een herinnering aan de

30-31

⁸ H. Martin, *Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarco-*

phagen in Friesland en elders in Nederland, Drachten 1957.

hoeklatten van primitieve houten doodkisten. Het bijbehorende deksel toont lichte sporen van een ruitvormige versiering. Vermoedelijk heeft dit deksel oorspronkelijk aan de oppervlakte gelegen ter bescherming van de inhoud tegen wolven, die de kadavers blootwoelden en verscheurden. Hij is door het gedurig belopen en de weersinvloeden sterk verweerd. Tengevolge van het zich steeds weer ophogende kerkhof is de sarcofaag steeds dieper onder de oppervlakte komen te liggen, waar hij op meer dan normale grafdiepte werd teruggevonden.

Een heel klein fragmentje gebrandschilderd glas uit de tweede helft der 16de eeuw geeft ons het vermoeden dat de kerk in die tijd van gebrandschilderde ramen is voorzien geweest.

De kerk van 1728

Richten wij onze aandacht nu op de huidige kerk. Veel gegevens over het ontstaan van dit gebouw zijn ons helaas niet bekend. Van de heer A. Algra kreeg ik de volgende mededelingen. G. Wumkes vermeldt in zijn *Stads- en dorpskroniek* dat het kerkje gebouwd is in 1728, terwijl in de *Naamlijst van Predikanten van de classis Bolsward-Workum*, verschenen in 1751 te Leeuwarden, staat: „Het ronde kerkje met zijn Torentje, welk in de jaren 1727 en 1728 gebouwd is, vertoont de gedaante van een ronde Theebus. Ds. P. F. de Pommerolles deed op de 30 may 1728 ter inwijdinge van dit nieuwgebouwde kerkje een leerrede uit Jesaja 2 :3”. Verderop wordt vermeld dat er kort daarop ook een nieuwe pastorie werd gebouwd: „Doch kerk en pastoriehuis zijn al wederom vervallen en in een zeer slegt staat” (1751). Verder deelt Wumkes mee dat de 12de november 1776 de bouw van een achtkant torentje werd aanbesteed.

Uit de beide laatste mededelingen mag geconcludeerd worden dat het kerkje constructief bijzonder slecht gebouwd is, anders was de vernieuwing van het torentje achtenveertig jaar na de bouw niet nodig geweest. Aangezien de archiefstukken uit die jaren niet meer aanwezig zijn, is het niet mogelijk na te gaan wie de bouwmeester en de aannemer van het bouwwerk zijn geweest.

De in het noorden weinig voorkomende centraliserende bouwvorm is een uiting van de toenmaals heersende opvattingen op architectonisch en liturgisch gebied. In de christelijke bouwkunst werd de *centraalbouw* oorspronkelijk alleen gebruikt voor doop- en grafkapellen. Vanaf de

renaissance golden de regelmatige geometrische vormen als de meest ideale uitdrukking van de goddelijke verhoudingen, te weten de vierhoek, de zeshoek, de achthoek, de twaalfhoek en de cirkel. Al deze figuren zijn in een cirkel of een vierkant te vatten. Wanneer men de plattegronden van gebouwen uit de hoog-renaissance en barok beziet ontdekt men steeds dat deze zeer regelmatig opgebouwd zijn uit vierkanten en cirkels. Een mooi voorbeeld van een uit vierkanten opgebouwde plattegrond is de Nieuwe Kerk te Haarlem (1649) van Jacob van Campen, terwijl de Marekerk te Leiden (1650) van Arent van 's Gravesande een achthoekige plattegrond te zien geeft.

Op het gebied der eredienst heeft men in Nederland altijd gezocht naar een geschikte bouwvorm en heeft men, volgens Ozinga, nimmer het architectonisch effect boven de eisen van de eredienst gesteld, doch aan beide gelijkelijk aandacht geschonken. Het centraliserend bijeenbrengen van de gemeente rondom de kansel onder een hoge koepel is een geliefd thema. Zo vallen deze twee gedachten samen: het architectonisch ideale centrale grondplan met het samenscharen van de gemeente rondom woord en sacramenten. Overigens moet opgemerkt worden dat architectonisch gezien de oplossing met de rondom langs de wanden getimmerde banken toch verre van ideaal is. Men kan nu eenmaal nimmer de kansel precies in het midden onder de koepel opstellen, omdat er dan bijna meer dan de helft van de kerk achter de kansel onbruikbaar blijft. Noodgedwongen moet dus de kansel uit de centrale as verschoven worden tegen een kolom of tegen een wandvlak. Daarmee is de regelmaat van het bankenplan ook verbroken. Wordt dan nog aan een zijde een balkon of galerij aangebracht dan zijn de natuurlijke lijnen van het grondplan geheel verstoord⁹.

Daarmee wordt de vorm toch weer meer bepaald door de architectuur dan door de eredienst. Niettemin zijn met deze tegenstrijdige uitgangspunten mooie kerkgebouwen te maken, zoals uit tal van historische voorbeelden blijkt.

Ondanks de zeer sobere uitvoering en de bescheiden afmetingen (uitwendige diameter \pm 13 m, goothoogte \pm 8 m) bezit het kerkje te Wons een zekere allure. Deze is te danken aan het rijzige, door blauwe vlakke Friese pannen gedekte dak en het slanke open koepeltorentje,

⁹ *Protestantsche Kerkbouw* onder red. van J. N. Bakhuizen van den Brink, Arnhem 1946, 23-28.

waardoor het kerkje zich gunstig onderscheidt van de eveneens achtkante kerk te St.-Annaparochie (1682) met haar wat plumpe, lage klokketorentje en die te Berlikum met haar nogal buiten verhouding geraakte onderbouw. Door de kleinere afmetingen (St.-Annaparochie diam. \pm 18.50 m) was het mogelijk de inwendige ruimte gaver te houden, namelijk ongedeeld, zonder de vier kolommen die in St.-Annaparochie, Berlikum, Sappemeer en andere soortgelijke kerken noodzakelijk bleken en die de plattegrond min of meer een kruisvorm geven, zonder dat de uitwendige architectuur daarmee in overeenstemming is (zoals bijv. bij de kerk te Renswoude wel het geval is). De ruimtewerking van deze gebouwen verliest daardoor aan klaarheid.

In Wons daarentegen beantwoordt het *interieur* aan de verwachtingen die het *exterieur* oproept: een niet geheel gelijkzijdige achthoek met een inwendige diameter van 12 m en een hoogte van \pm 7 m tot de 1.60 m brede koofflijst, afgedekt door een ruimtekroon in de vorm van een achtdelig houten koepelgewelf. De vier grote, regelmatig geplaatste rondboogvensters ondersteunen de centrale aanleg. In een der vier gesloten muurvlakken bevindt zich de toegangsdeur welke helaas in 1912 op weinig fraaie wijze was vernieuwd. De plaatsing van de kansel met de daarnaast gelegen doorgang naar de consistoriekamer dichtbij de hoofdingang bemoeilijkt een gave plattegrond-indeling, hetgeen gebleken is uit de herhaaldelijk verplaatste en telkens anders gerichte banken (afb. 3).

In 1891 is het vrij forse orgel met een langs vijf wandvlakken gaande galerij aangebracht, steunend op een aantal slanke houten kolommen, welke dank zij hun geringe diameter ruimtelijk niet misstaan. Bij de eerdergenoemde wijziging van de hoofdingang in 1912 werd aan de binnenzijde een vijfhoekig tochtportaal onder de galerij aangebracht, van waaruit men via een houten trap de galerij kon bereiken. Boven dit portaal was op de galerij een omtimmering gemaakt van een houten tweedelige scheluwe trapladder met tussenbordesje, waarlangs men de kap kon bereiken. Bij die gelegenheid werd ook het schilderwerk vernieuwd en werden diverse schablonen op de orgelgalerij aangebracht. De hoofdkleur werd bruin, de koepel lichtcrème.

De houten vloer is vermoedelijk aan het eind van de 19de eeuw aangebracht, de periode waarin bij vele kerken in het noorden de behoefte aan verwarming ontstond. Vanaf die tijd vinden we de nog in zoveel kerken gehandhaafde kolenkachels

met lelijke, brandgevaarlijke kachelpijpen. Ook in Wons was dit het geval. Als verticale as van de centraalbouw fungeerde hier het klokketouw en de even uit het midden geplaatste kachel met pijp, welke laatste uitmondde in het houten torentje, waar de rook en de vonken eenvoudig door de galmgaten werden afgevoerd. Een zeer gevaarlijke en onhoudbare situatie. Onder de houten vloer bevond zich de originele vloer, bestaande uit platen rode Bremer steen welke bij de restauratie weer tevoorschijn zijn gehaald.

Wat het *exterieur* vóór de restauratie betreft kan nog het volgende worden opgemerkt. De onogelijke aanbouwen van consistorie en berging gaven het geheel een rommelig aanzien, zodat voorgesteld werd deze te vervangen door een duidelijker gevormde en beter geproportioneerde consistoriekamer, waarin tevens een stookruimte kon worden opgenomen.

De wel zeer smalle houten bakgoot deed vermoeden dat er oorspronkelijk een iets rijker geprofileerde goot aanwezig was geweest. De oorspronkelijke hoekkeperpannen zijn in latere tijd wegens onderhoudsmoeilijkheden gedeeltelijk vervangen door loden stroken. Het slanke koepeltorentje dat in plattegrond, opbouw en profilering overeenkomst vertoont met dat te Berlikum, behoeft noodzakelijk enig herstel. De luidklok is in 1952 gegoten door Van Bergen te Midwolde (Old.) en draagt als tekst „Soli Deo Gloria”; zij vervangt een oudere (1595), welke in de tweede wereldoorlog door de Duitsers is weggehaald en nadien niet meer is teruggevonden.

De restauratie

Bij het opstellen van het restauratieplan werd het eenmaal bij de opzet van de kerk gekozen uitgangspunt gehandhaafd. De preekstoel is op zijn plaats gebleven evenals de hoofdingang, de verbinding met de consistoriekamer en de galerij met het orgel. Om de centraliserende werking zoveel mogelijk te handhaven is de vloer duidelijk gecentreerd ingedeeld door middel van een cirkelvormig motief. Om de verticale aswerking te ondersteunen is een fors doopvont geplaatst in het middelpunt der ruimte en daarmee tevens temidden van de gemeente, waar de bediening van de doop thuishoort. Hetzelfde effect wordt beoogd met de tros verlichtingsornamenten, welke in de as is aangebracht. Aangezien banken de ruimtelijke werking teveel zouden verstoren werden stoelen van aformosia toegepast, van een open modern karakter, welke in een driekwart

cirkelsegment rondom het doopvont opgesteld staan (afb. 4). Het vierde segment sluit de cirkel en wordt gevormd door het één trede verhoogde podium, waarop zich kansel en avondmaalstafel bevinden.

De houten vloer is vervangen door een vloer van oude groen en geel geglaazuurde plavuizen, afgewisseld met roodbruine. De teruggevonden Bremer tegels hebben met de verzaagde grafzerken een plaats gevonden op het podium dat wordt afgesloten door een trede van oude handvormsteen. De bruin geverfde lambrizing is verdwenen. De muren zijn geheel opnieuw wit bepleisterd en geven met de blauw geverfde koepel de ruimte een helder, rijzig en breed karakter.

Blijkens een opschrift dateert de *preekstoel* uit 1681 en is hij „besproken (= geschonken) door Richtie Jacobsz. Abbema, jonge DOVI 23 jaer Ao 1681”. Deze zeshoekige rijk gesneden renaissance preekstoel van eikehout, bezit op de hoeken gecanneleerde zuiltjes, rustende op met bladwerk versierde dragers. De panelen zijn gevuld met twee gecanneleerde pilasters en een rondboog waarin als sluitstuk een gesneden engelenkopje. Het oorspronkelijk peervormige onderstuk was geheel door modern werk met boardbekleding vervangen. Tijdens de restauratie is hiervoor een nieuw onderstuk van oud eikehout bijgemaakt. Hoewel de preekstoel (bruin) geverfd was, viel er van originele kleuren niets te ontdekken; daarom is de verflaag geheel afgenomen en steekt hij nu in donker gebeitst eiken rijk af tegen de wit gepleisterde muur.

De houten borden die de namen vermelden van de predikanten, die in Wons gestaan hebben en die voor de restauratie aan weerszijden van de preekstoel hingen, zijn onveranderd opnieuw geplaatst en wel tegen de twee gesloten wandvlakken der hoofdentree achter de gemeente. Zij dateren uit het jaar 1877 en bezitten een laat-empire vormgeving met marmer geschilderde zijpilasters.

Dank zij de hulp van het Anjerfonds in Friesland is het mogelijk geweest de beeldhouwer C. Fokma uit Leeuwarden opdracht te verstrekken een nieuw, fors *doopvont* te maken. Dit bestaat uit een hardstenen voetstuk, waarop een conischvormige cilinder van donkerbruin gebakken chamotte. In de oppervlakte van deze cilinder is een motief geboetseerd, nl. de scheppende hand Gods waaruit levend water stroomt. Rondgaande langs de cilinder ziet men uit dit golvende water twee vissen opduiken, waarvan de laatste zijn kop in de hand legt, waarmee de kringloop gesloten is. Hier zijn de motieven van schepping, zondvloed,

Christus en doop tot een zinvol geheel samen gevoegd. Bovenop deze cilinder rust losjes een grote heldergroene koperen doopschaal.

Het orgel dat van 1891 dateert heeft eveneens een goede beurt gehad. De fa. van der Blik uit Leeuwarden heeft zich van deze taak gekweten. De orgelkas is geschilderd in een donkerbordauxrood, terwijl het lofwerk grijs, wit en goud bewerkt is. De tinnen pijpen hebben vergulde mondstukken gekregen. De *galerij* zelf dateert naar de detaillering te oordelen uit 1912. Deze is op zijn plaats gebleven en boven de hoofdingang bijgewerkt en daarna in twee tonen grijs gemarmerd. De kolommetjes zijn wit gemarmerd. De onderzijde heeft een blauw plafond gekregen.

De hoofdtoegangsdeur is in de oude vorm teruggebracht. Met behulp van schetsen en gesprekken met oudere inwoners van Wons die zich de toestand van voor 1912 herinneren, is de huidige *toegang* ontstaan: een pilasterstelling met diep terugliggende rondboog, gevuld door een zonnig bovenlicht, waaronder donkergroen geverfde paneeldeuren. Links en rechts zijn lantaarns aangebracht, vervaardigd naar een oud model (\pm 1870).

In de entree voert een luchtig modern trapje naar de galerij. Hier hebben verder plaats gevonden: een soort rood zandstenen reinigingsbekken (*piscina*), vermoedelijk uit de voormalige middeleeuwse kerk en een gedeelte van een sarcofaagdeksel, dat jarenlang als stoepsteen dienst gedaan heeft.

De oude *consistoriekamer* was een onregelmatig gevormd en onhandig uitgevoerd bouwsel aan de zuidwestzijde der kerk, vermoedelijk uit de 19de eeuw. Hoewel het oorspronkelijk de bedoeling was deze aanbouw te laten staan, bleek het bij nader inzien toch niet wenselijk te zijn. De nieuwe consistorie heeft een rechthoekige plattegrond en sluit goed aan bij het kerkgebouw.

De *buitenzijde* der kerk is geheel onder handen genomen. Het koepeldakje van de toren bleek te zijn vergaan en is derhalve vernieuwd. De windwijzer leek meer op een Belgisch paard dan op een edel hert. Ook deze werd vervangen door een nieuwe naar het ontwerp van de beeldhouwer Wladimir de Vries uit Groningen. Hij stelt het hert uit het wapen van Wonseradeel voor (afb. 2).

Het torenlichaam en de kapconstructie der kerk hebben een flinke beurt gehad. Veel grenenhouten onderdelen bleken zwaar aangetast te zijn door voortdurende inwatering. De lichtkleurige loden hoekpervorsten met aardige loodgieters-

DE RESTAURATIE VAN DE HERVORMDE KERK TE WONS

Afb. 1. Extérieur voor de restauratie.
(Foto Monumentenzorg, 1959)

Afb. 2. Gerestaureerd exterieur met vernieuwde hoofdingang, consistoriekamer en dakgoot.
(Foto Monumentenzorg, 1964)

Afb. 3. Interieur voor de restauratie.
(Foto Monumentenzorg, 1959)

Afb. 4. Gerestaureerd interieur met nieuw doopvont in het midden en gerestaureerd orgel uit 1891.
(Foto Monumentenzorg, 1964)

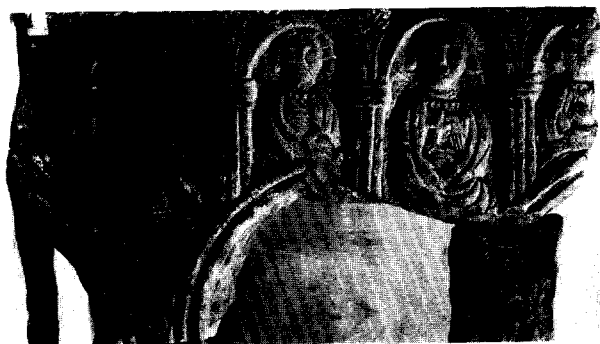

Afb. 5. In 1941 op het kerkhof van de herv. kerk te Wons opgegraven gebeeldhouwd zandstenen fragment.

(Foto H. v. d. Wal)

Afb. 6. In 1961 op het kerkhof te Wons opgegraven gebeeldhouwd zandstenen fragment. In het midden de apostel Johannes.

Afb. 7. In 1940 op het kerkhof van de herv. kerk te Wons opgegraven gebeeldhouwd zandstenen fragment met apostel-
figuren. Links Bartholomeus.

(Foto H. v. d. Wal)

Afb. 8. Een dergelijk in 1940 gevonden fragment. Links Petrus, rechts de Geboorte.

(Foto H. v. d. Wal)

Afb. 9. Achterzijde van het op afb. 8 weergegeven fragment. Ranken in de vorm van een wimberg met hogels en driepas.

(Foto H. v. d. Wal)

Afb. 10. Achterzijde van het op afb. 7 weergegeven fragment. Blad- en rankmotieven, Lam Gods en maskerachtige kop.

(Foto H. v. d. Wal)

merken uit het eind der 18de eeuw (waarschijnlijk aangebracht bij de vernieuwing van de toren in 1776) zijn vervangen door blauwe geglaazuurde vorstpannen, waardoor het dak weer als één geheel werkt. De belangrijkste metamorfose is wel de vervanging van het ijle houten bakgootje door een bredere en rijker geprofileerde goot, welke de inzwenkingen der gevels volgt overeenkomstig de goot van de torenkoepel.

Op 18 november 1962 is het kerkgebouw opnieuw in gebruik genomen, waarbij Ds Feenstra voorging en een predikatie hield naar aanleiding van de tekst 2 Kron. 6 : 18: „Maar waarlijk, zou God bij de mensen op de aarde wonen? Zie, de hemelen, ja, de hemel der hemelen zouden U niet omvatten, hoeveel te min dit huis dat ik gebouwd heb.”

SUMMARY

THE RESTORATION OF THE REFORMED CHURCH IN WONS (FRIESLAND)

BY P. L. DE VRIEZE

This octagonal church was constructed in 1728 to replace a twelfth century church whose foundations were rediscovered in 1941, together with three carved fragments which might have been part of a chancel screen. A fourth fragment was dug up in 1961. The style of the representations appears Romanesque but the remnants of pointed arches indicate that they are certainly later than the twelfth century.

The church of 1728 was restored in 1961-1962. The main entrance, which had been disfigured in 1912, was restored to its original form. The church, which is covered by a wooden vault painted blue, was given a new floor of green, yellow, and brown glazed tiles. In the middle a large copper baptismal font was placed on a foot of chamotte brick with glazed designs by the

Frisian sculptor Chris Fokma. To preserve the effect of spaciousness, open chairs with rush seats were placed around the font. The pulpit dating from 1681, restored and freed of its nineteenth-century layers of paint, kept its original place. The raised support of the pulpit was made from old flagstones, which were also used under the Communion table. The gallery (1912) and organ (1891) were painted in grey and in bordeaux red with white and gold, respectively. Two carved tablets of hymns from the middle of the eighteenth century and two plaques with the names of former ministers (1877) complete the furnishings. The colours, set off by the white plaster walls, give the church an intimate and at the same time festive character.

BOEKBESPREKING

Brigitte Klesse, *Glassammlung Helfried Krug*, Beschreibender Katalog mit Kunstgeschichtlicher Einführung. Verlag Lambert Müller GmbH. München [1965]. 364 blz., 89 + 431 afb. in zwart-wit en 11 in kleuren.

Glas is tegenwoordig een der gezochtste, maar in goede kwaliteit ook steeds schaarsere verzamelobjecten. Er zijn naast de openbare musea (waarbij ons land geenszins achteraan komt) een aantal particuliere collecties, die er mogen zijn. Waarschijnlijk wel een van de jongste is die van Helfried Krug te Mühlheim. * De heer Krug

is, zoals hij in het woord vooraf van bovenvermelde catalogus vertelt, door een verregende zomer aan de Nederlandse kust, toen hij met zijn echtgenote de musea te Leiden en in Den Haag bezocht, op dit zo bijzondere materiaal terecht gekomen en het is haast ongelooflijk, hoe in de korte spanne tijds van ongeveer twaalf jaar deze verzameling van 431 glazen tot stand kwam zonder dat de kwaliteit tekort werd gedaan.

Wij krijgen de indruk, dat in deze in 14 hoofdstukken onderverdeelde verzameling welbewust een naar aantallen gelijkmatige vertegen-

* De verzameling was in de winter van 1964-'65 tentoongesteld in het Folkwangmuseum te Essen, alwaar de catalogus verkrijgbaar was zonder de inleiding

en zonder de platen in kleuren; niettemin nog een bijna niet te torses boekwerk!

woordiging is nagestreefd, evenwel met dien verstande dat van deze 431 stuks 160 gedrild¹ zijn, welk specimen weer uiteenvalt in vijf groepen, te weten: Nürnberg (22), Bohemen (28), Silezië (50), Brandenburg (22) en Midden-Duitsland (38). Daar vóór vallen Oudheid en Islam met 33 stuks; „Formgläser“ (d.w.z. glazen zonder decoratie) uit de 15de-19de eeuw 40; Venetiaans of Venetiaanse aard 34; Spanje, Perzië en India 12; emaille beschildering 34; Nederlanden 17; Rusland 11; Zwischengoldglas 36 en tenslotte de 19de eeuw met 50 glazen. Of de nadruk op het gedrilde glas voortkomt uit de wens het Duitse glas van deze aard in al zijn schakeringen te kunnen tonen of omdat dit zwaardere materiaal lang niet zo breekbaar is en daardoor veelvuldiger bewaard, durven wij niet te zeggen.

Na het woord vooraf van de verzamelaar zelf en een kort „Geleitwort“ van Wilhelm Mrazek van het kunstnijverheidsmuseum te Wenen volgt de inleiding van Brigitte Klesse, die haar sporen op dit gebied reeds ruimschoots heeft verdiend met de catalogus van de onder haar beheer staande afdeling glas van het Kunstgewerbemuseum te Keulen². Deze inleiding is onderverdeeld overeenkomstig de hierboven reeds genoemde hoofdstukken van de catalogus en kon juist aan de hand van deze veelzijdige verzameling als een soort van geschiedenis van het glas worden opgezet, waarbij tevens de desbetreffende litteratuur zo nodig kon worden aangehaald.

Werkelijk heel hoge topstukken zijn tegenwoordig nauwelijks meer te verwerven en wanneer een stuk op zulk een topstuk zou kunnen lijken, wordt dit even omzichtig als duidelijk meegedeeld.

De beschrijving van ieder bovendien afgebeeld glas omvat naam en aard van het glas, maten, uitvoerige beschrijving, herkomst, lokalisering en datering en tenslotte vergelijkingsmateriaal. Vooral dat laatste maakt deze catalogus bijzonder waardevol en getuigt van de nauwkeurigheid van bewerking.

Wij moeten ons beperken tot het vermelden van enkele opmerkelijke Nederlandse glazen. Bij deze in verhouding tot de Duitse niet zo heel omvangrijke groep valt naast een fles, die in de trant van Willem van Heemskerk met schoonschrift is versierd, een op gelijke wijze gedecoreerde roemer op door zijn opmerkelijk betere kwaliteit. Een wijngelk betreffende de 17de ver-

jaardag van Willemina van Heereveen (18 november 1756) laat zien hoe de Haarlemse glashandelaar Pieter Kibon zulke kalligrafie in de 18de eeuw beoefende. In 1787 graveerde de verder onbekende Izaak Spaan met de diamant een herinnering aan het optreden van Willem Gustaaf Frederik graaf Bentinck-Rhoon aan de zijde der Oranjes. Uit hetzelfde jaar dateert een eveneens orangistische, overigens heel wat minder elegante wijngelk met een typische amateuristische decoratie. Het stipwerk is met twee voorbeelden vertegenwoordigd. De toeschrijving aan David Wolff wordt echter verworpen, al zou de vorm van het glas een vroegere datering met een decoratie door een der vroegere kunstenaars op dit gebied niet uitsluiten.

Twee kelken worden als Berlijns gekenmerkt en derhalve in verband gebracht met de in Delft werkzame glasdriller Christiaan Schroeder. Jacob Sang is vertegenwoordigd door een gedateerde en gesigeneerde kelk (1763), waarop een buitenhuis genaamd Vliedsorg is afgebeeld met een eerder Zuid-Nederlandse dan Hollandse architectuur met rococo-decoratie, zodat wellicht aan het gelijknamige landhuis bij Terheyde in de Baronie van Breda moet worden gedacht.

Opmerkelijk voor een westerse verzameling is het aantal Russische glazen, al is dit glas dan niet van het fraaiste soort. De zeldzaamheid van deze categorie moge blijken uit het feit, dat hier vrijwel nergens naar vergelijkingsobjecten kon worden verwezen.

De veelal zo geminachte 19de eeuw is zeer behoorlijk vertegenwoordigd. Al doen de vormen soms wat plomp aan, de decoratie in alle technieken heeft bepaalde kwaliteiten en als ensemble in een vitrine getoond heeft het koloristisch zeker bekoring. Wij vragen ons af of de Deckelhumpen uit het eind van de 19de eeuw met het portret van Christoph Friedrich Freiherr von Lechendorf als „fake“ dan wel als historische aanvulling op een verzameling werd gemaakt.

Deze catalogus, die besloten wordt met een uitvoerige literatuurlijst is ook als boekwerk zeer verzorgd. De tussentitels zijn op gekleurd zwart papier gedrukt en maken het boek wel overzichtelijk, maar tevens ook wat onrustig. De afbeeldingen zijn uitnemend. Het verzamelaarsechtpaar Helfried en Jopie Krug mogen geluk worden gewenst, zowel met deze verzameling als met deze catalogus.

E. PELINCK

¹ Wij achten deze term voor de bewerking met het snel draaiende rad beter dan snijden.

² Zie onze bespreking in: *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 16 (1963), 230-232.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. W. Ph. Coolbaas;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, D. J. G. Buurman, Drs. H. Halbertsma,

Dr. M. Elisabeth Houtzager, Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R.

Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L.

Temminck Groll, Mr. J. Korf.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 20.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentleden *f* 7.50. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN